

Боряна ЕМИЛИЯНОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
Boryana EMILYANOVA (“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo,
Bulgaria)

МЕТАФОРИЧНИ ЗНАЧЕНИЯ НА СОМАТИЗМА *ТЕМЕ* В ГЕОГРАФСКАТА ЛЕКСИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

METAPHORICAL EXTENSION OF THE BODY-PART TERM *ТЕМЕ* (‘THE CROWN OF THE HEAD’) IN THE GEOGRAPHICAL LEXIS OF BULGARIAN LANGUAGE

As a metaphor describing landforms, the Bulgarian body-part term *теме* ‘the crown of the head’ is defined in some toponymic monographs with the dialect meanings of ‘the upper part of a crest (of a mountain)’, ‘part of a crest without vegetation’, ‘a mountain peak without vegetation’, in Macedonian as ‘the upper and flat part of a mountain, a flat summit of a mountain’. In explicative and etymology dictionaries none of those meanings is included. Though, the word is used as a landscape term in Bulgarian geographical discourse. In this paper is examined its usage and its current meaning as ‘the upper part of an eminence, especially when rounded or flat’ is defined.

Keywords: body-part term, crown of the head, metaphor, geographical lexis.

Народни географски термини, които произлизат от названия за горната част или върха на главата се срещат в различни езици. Това е една универсална метафора, произлизаща от антропоцентричното възприемане на заобикалящия ни свят. Такива термини обикновено имат значението ‘връх (на планина)’:

лат. *vertex* ‘теме’, ‘връх (на планина, на дърво)’ (ЛБР: 765);

ит. *cocuzzolo, cucuzzolo* ‘най-високата част на главата’, прен. ‘връх на шапка, на покрив и под.’, ‘планински връх’ (De Agostini online)¹;

рум. *creștet* ‘теме’, ‘връх, височина’ (DEX: 239), ‘планински хребет’, ‘вододел’ (DEnt 1: 165);

нем. *Scheitel* ‘път на прическа’, ‘теме’, ‘вододел’, книж. ‘връх (на планина и др.)’, (геол.) ‘гребен (напр. на антиклинала)’, (хидр.) ‘гребен (на вълна)’ (Мультигран)²;

рус. *тэмя* ‘теме’, ‘връх (на планина, хълм и под.)’ (Ефремова)³; *темя горы* ‘връхът на планината’, ‘най-високата част на върха’ (‘самая вершина’) (Даль 4: 398), *теменная земля* ‘нива, разположена на височина’ (Фасмер 4: 40);

чеш. *téť* ‘теме; връх’ (цит. по Фасмер 4: 41);

арм. *гагат* ‘теме’, ‘връх на планина, на дърво’ (Мурзаев 1984: 137);

алт. *тэбэ* ‘теме’, ‘хълм, възвишение’; тюрк. *тене* ‘връх, възвишение, могила, хълм’, от сттюрк. *töri* ‘теме’, ‘глава’, ‘връх’. Заето от турски в бълг. *тене* ‘хълм’, ‘възвишение’, ‘връх’ (цит. по Мурзаев 1984: 548, 549).

В българския език соматизмът *теме* се определя като ‘горната и задната част на човешка глава’ (СТРБЕ 1994: 875), ‘горната част на главата между челото и тила’, ‘горната част на човешка глава’ (Геров), ‘главата на овца над рогата’ (Трънчовица, Нико-

полско), ‘слабини’. Други значения на термина са ‘небце; купол на сграда’ (Геров) (цит. по БЕР 7: 926). БЕР предполага за диалектните значения ‘слабини’ и ‘небце’ връзка с представата за специфичната мекост на темето на новороденото и малкото дете, като сравнява с т. н. *меко небце* (БЕР 7: 927). Значението ‘небце’ трябва да се свърже по-скоро със значението ‘купол’, срв. описанието при Геров ‘горната част на устата между зъбите и грълото, що е като кубе вдлъбната; небо, небце’, ‘изпъкнало на покрива на сграда като кълбо; кубе; купол’ (Геров 5: 393); срв. също словен. *těme* ‘теме; таван (в минното дело)’ (цит. по Фасмер 4: 41).

Бълг. *теме* произлиза от праслав. **tĕmę*, запазено в почти всички славянски езици, но без сигурни връзки в други ие. езици. За произхода на праслав. **temę* има различни хипотези. Според Фасмер е близко със стслав. **ТЬНЖ**, **ТАТИ** ‘сека’, гр. *τέμνω* ‘режа’, подобно на нем. *Scheitel* ‘теме’ и *scheiden* ‘деля’ (Фасмер 4: 41). Според ЕСУМ ако е свързано с **ТЬНЖ**, **ТАТИ**, **temę* би възникнало от **tenmen* с първоначално значение ‘място, на което се сече’ (ЕСУМ 5: 579-580). БЕР посочва като по-убедителна реконструкцията **twoH-men* > праслав. **temę* ‘горна част на тялото’, **twoH-men* > гр. *σῶμα* ‘тяло’ (цит. по БЕР 7: 927). Други хипотези са считани за по-малко вероятни: от лат. *tego* ‘покривам’; от гр. *στόμα* ‘уста; буза; острие’; < ие. **stoi-*, **stei-* ‘стоя’ (цит. по ЕСУМ 5: 580). Според Черных може би от корен **te* < ие. **(s)tei-*, **(s)toi-* ‘остър’, като в този случай по-старото значение в славянските езици би било ‘връх’, и сравнява с авест. *staēra-*, *taēra-* ‘връх на планина’ < ие. основа **(s)toi-l-o* (Черных 2: 235). В такъв случай при праславянския термин метафората би трябвало да е протекла първоначално от значение ‘връх на планина’ към ‘връх на главата, теме’.

Би било интересно да се потърси връзка между славянския термин и алт. *tëbë* ‘теме’, сттюрк. *töpü*, което също е с неясен произход (БЕР 7: 950)⁴.

В БЕР, както и в български тълковни речници (вж. напр. СТРБЕ 1994), за думата *теме* не се посочват преносни значения, свързани с описание на форми на релефа. Такова значение откриваме в Българско-английски речник, където като съответствие на бълг. *теме* (на планина) се посочва англ. *summit* ‘връх’ (БАР 2: 917).

В някои топонимични монографии соматизмът *теме* се определя в народната географска терминология със следните значения:

- ‘горна част на било’ (Димитрова-Тодорова 1988: 263);
- ‘гола страна на било’ (Брезнишко) (Димитрова-Тодорова 1987: 112);
- ‘гол връх’ (Ботевградско; Софийско) (Михайлова 2008: 215; Ликовски 2011: 532);
- мак. *теме* ‘най-горната заравнена част на планина, заравнен планински връх’ (Таймища, Кичевско) (Видоески: 157).

В съвременния български език и дори в научния географски дискурс лексемата *теме* е актуална със значение, което е близко до посочените по-горе, но не съвпада напълно с тях.

В „Географски речник на България“ Жечо Чанков, един от първите и най-изтъкнати български географи, често използва думата *теме* при описание на планински върхове. За вр. Бенковски например отбелязва: „той е горист, но темето му е голо и

отчасти покрито с трева“; за вр. Бистришки Голям Купен: „той е покрит почти до каменистото си теме с борова гора“; за вр. Богдан: „на темето му има малка полянка“; за вр. Голям Болован: „темето му е голо, скално и увенчано с безброй преспи“; за вр. Голям Скакавец: „скали, каменни грамади и долчета красят темето му“; за вр. Голяма Сюткя: „темето му е покрито с хвойни и клек“; за вр. Паскал: „представлява обширно пасище със скалисто теме“ (Чанков 1958: 41, 44, 48, 138, 139, 141, 339). В тези контексти, според разбирането на Ж. Чанков, *темето* е определена част от върха. С такова значение срещаме думата и в монографията на Н. Ковачев и Р. Ковачева-Цветанова „Местните имена в Беленско“, в определение на народния географски термин *чука* ‘връх с голо каменисто теме’ (Беленско) (Ковачев 2009: 228).

В пътеписите на Вазов откриваме същата употреба на соматизма *теме*, като в случая не става дума за художествена метафора: „Ширът все се разтваря на север, а темето на върха по приближава (...). Стигам на темето на Свети Никола. (...) Пред мене стърчи южната част на върха: уединена, изшилена остра чука, набучена със сиви карпи, скачена с темето чрез тесен канарист ръб – Орловото гнездо!“ (Вазов, „На върха Свети Никола“)⁵.

Думата *теме* се среща често със същото общо значение на ‘част от върха’ в редица съвременни източници от последните години – кратки пътеписи, описания на туристически маршрути, интернет форуми, свързани с туризъм, метеорология и др.⁶ Понякога се използва словосъчетанието *темето на върха*, но в повечето случаи се подразбира от контекста, че *темето* е част от върха: „темето на върха е широко и затревено“⁷; „темето на върха е широко и плоско“⁸; „голото теме на вр. Войчинов рид“⁹; „върху заравненото теме на върха има три скални групи“¹⁰; „има стръмни склонове, а темето му е заето от малка заравненост“¹¹; „вр. Гънастепе, който лесно се познава по изоставения дъждомер на заобленото му теме“¹²; „темето на най-старата скална повърхност на връх Свети Илия“, „върхът е с гранитно теме“¹³ и т. н.

По-рядко терминът *теме* се свързва с други изпъкнали земни форми: *темето на ридата*¹⁴, *темето на скалата*¹⁵, *темето на реброто*¹⁶, *голото теме на хълма*¹⁷, „темето на вр. Вида представлява тесен скалист гребен (...), дълъг 250-300 м“¹⁸; също и при Вазов: „темето на тая проточена от юг на север чука“, „изравненото теме на дългата, със съвсем отвесни, жълтеникави стени скала“ (Вазов, „Светослав Тертер“)¹⁹; „рътлината Илиин връх, с китка борова гора на самото ѝ теме“ (Вазов, „В недрата на Родопите“)²⁰.

Когато в посочените по-горе примери терминът *теме* се отнася до земни възвишения с издължена форма – *ребро*²¹, *рътлина* – той може да се определи като ‘горна част на било’ (Димитрова-Тодорова 1988: 263). В други случаи обаче не е подходящо нито едно от останалите посочени в топонимичната литература значения – ‘гола страна на било’, ‘гол връх’ или ‘най-горната заравнена част на планина, заравнен планински връх’ при мак. *теме* (вж. по-горе).

Значението на лексемата *теме*, което можем да извлечем от изследваните контексти, от една страна е по-общо, като се отнася не само до планински върхове, а също и до по-малки природни обекти – хълм, скала, рид. От друга страна, ако се отнася до планински връх, *теме* обозначава определена част от него. Формите на релеф, с които

се свързва терминът в разгледаните контексти, могат да се опишат най-често като заоблени или заравнени на върха си, а в два от тях *теме* се придружава от прилагателното *остър*: *остро теме*²². Можем да си представим *темето* като сравнително равна или леко заоблена площ (голяма или малка, широка или дълга, често гола), в най-горната част на височината, ограничена от нейните склонове. В такъв случай значението на термина в съвременния български език може да се формулира като ‘най-горната част на височина, обикновено равна или заоблена’.

В географската лексика на съвременния български език народният географски термин *теме* би могъл да навлезе от диалектите, а актуалното му общо значение вероятно също е наследено от диалектните пластове на езика. Като свидетелство за това предположение бихме могли да разгледаме цитираните тук текстове от творби на Иван Вазов.

Същото може да се допусне и за научния географски дискурс, където соматизмът *теме* се е настанил неусетно, почти без да се забелязва и без да се дефинира като научен термин, например в контексти като „Добруджа, съвпадаща с темето на Северобългарския плосък свод.“²³

В научния географски дискурс е навлязъл още един термин, свързан с лексемата *теме* – производното от *теме* прилагателно *теменен* в израза *теменна част* или в мн. ч. *теменни части*: „високата теменна част на Сакар планина“²⁴, „теменните сводобразни части на антиклизата“ (Агаларева 2011: 16), „най-високо издигнатите, теменни части на Севернобългарското сводово издигане“ (БлуЛинк)²⁵, „теменните части на платата“ (Синьовски 2010)²⁶.

Намираме думата *теме* използвана като научен географски термин в описание на речните тераси като ерозионни форми, заедно с други соматизми – *тил*, *чело*, *вежда*: „Терасната площадка е винаги наклонена към речното легло и по посока на течението на реката. При нея се различават: тил, теме и чело на терасата. (...) Темето се състои от алувиални наслаги в субхоризонталната част на терасния откос.“ (Цанков 2012).

От друга страна, навлизането и/или разпространението на термина *теме* и на израза *теменна част* в научния географски дискурс би могло да се дължи на влиянието на руския или на немския език. Срв. нем. *Scheitel* ‘теме’, (геол.) ‘гребен (напр. на антиклинала)’ (вж. по-горе), рус. *древнее темя*, *древнее основание темени*, *погружающееся темя в руския геологически дискурс* (Овсянникова 2010: 52).

Изразът *теменни части* се среща и в медицинския и в други дискурси²⁷, откъдето също би могъл да бъде пренесен, а в руския език съществува неговият аналог *теменная часть*²⁸. Затова еднозначният отговор на въпроса как соматизмът *теме* и изразът *теменни части* са се появили в българския научен географски дискурс изисква специално проучване.

Многобройните случаи на употреба на народния географски термин *теме* в съвременния език, анализирани в курса на настоящото изследване, някои от които бяха цитирани тук, показват, че той заслужава внимание в лексикографията и в терминологията, и има място в речниците на българския език.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ <<http://www.sapere.it/enciclopedia/cocuzzolo+o+cucuzzolo.html>>
- ² <<http://www.multitran.ru/c/M.exe?l1=3&l2=2&s=Scheitel>>
- ³ <<http://www.slovoblog.ru/efremova/temya/>>
- ⁴ Е. Мурзаев сравнява тюрк. *мене* с хинд. *тибба*, *тибби*, *тиба* ‘хълм’, ‘малко възвишение’ (Мурзаев 1984: 549).
- ⁵ <<http://www.znam.bg/com/action/showBook?bookID=1505&elementID=771174874&sectionID=5>>
- ⁶ Въз основа на наблюдения върху общо 35 случая на употреба в нехудожествени текстове в почти същия брой електронни източници.
- ⁷ За вр. Орловец в Рила – <http://www.nasamnatam.com/patepis/Zashemetqvashta_ekskurziq_do_vryh_Orlovec-443.html>
- ⁸ Д. Харизанов. Изкачване на Черни връх: От Бистрица до Владая. – <http://www.peika.bg/statia/izkachvane_na_Cherni_vrah_Ot_Bistritsa_do_Vladaya_la_i.78114.html>
- ⁹ <<http://www.vitosha.iag.bg/routes/lang/1/page/5/index>>
- ¹⁰ За вр. Каргала, Национален парк Централен Балкан – <<http://visitcentralbalkan.net/bg/pages/read/o:vrъx-kargala>>
- ¹¹ За вр. Голям Богдан – <<http://planina.bg/връх-голям-богдан.land39>>
- ¹² <http://www.planinite.info/Patepisy/Iz_masiva_Triglav.htm>
- ¹³ За вр. Виденица, Родопи – <http://smolyanpress.net/?page_id=389>
- ¹⁴ <http://www.bgmountains.bg/link.net/iwan_wazow.html#1_Ivan_Vazov>; <<http://planina.e-psyron.net/viewtopic.php?t=6108&sid=9a246836b634fd94ff1145e1b4370410>>
- ¹⁵ <<http://www.dzhebel.com/index.php?page=tourism4>>; <<http://www.lukovit-sights.info/hills-9.html>>
- ¹⁶ <<http://planina.e-psyron.net/viewtopic.php?t=6108&sid=9a246836b634fd94ff1145e1b4370410>>
- ¹⁷ <<http://www.lukovit-sights.info/hills-9.html>>
- ¹⁸ <<http://www.rooms.bg/zabelejitelnost-vryh-vida-s-ostanki-ot-srednovjekovna-krepost-kotel-.html>>
- ¹⁹ <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=8155&Level=3>>
- ²⁰ <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=825&Level=2>>
- ²¹ В народната географска терминология със следните значения: ‘склон, прорязан от порои; изпъкнал склон; остро било; извита местност, обикновено склон’ (Димитрова-Тодорова 1987: 112).
- ²² <<http://planina.e-psyron.net/viewtopic.php?t=674>>; <<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=360016740776606&set=a.277532152358399.56606.221917737919841&type=3&theater>>
- ²³ <<http://www.varna-bg.com/library/geografia/dobrich/general.html>>
- ²⁴ <<http://www.referati.org/geografiq-na-zyrnoproizvodstvoto-v-bylgariq1-35-/13854/ref/p2>>
- ²⁵ <<http://old.bluelink.net/water/dunav/ruslom/hidropisanie.htm>>
- ²⁶ <http://www.bgd.bg/CONFERENCES/Geonauki_2010/Sbornik/pdf/74_Sinnyovsky_GeoSciences_2010.pdf>
- ²⁷ Например в контекстите „рана в дясната теменна част на главата“ (<<http://145.255.192.107/2013/01-2013/01634512/913a2912.htm>>), „животинска глава със силно заострена муцуна и теменна част“ (<http://e-archaeology-scientist.blogspot.com/2009/08/blog-post_8787.html>) и др.
- ²⁸ Например в контекстите „теменная часть плавно выгнута“ (<http://lawtoday.ru/razdel/biblio/kriminalistika/025.php#sub_887>), „выбитая теменная часть головы“ (<<http://www.kroka.ru/html/g/gumence.html>>) и др.

СЪКРАЩЕНИЯ

<i>авест.</i>	авестийски	<i>нем.</i>	немски
<i>алт.</i>	алтайски	<i>праслав.</i>	праславянски
<i>англ.</i>	английски	<i>рум.</i>	румънски
<i>арм.</i>	арменски	<i>рус.</i>	руски
<i>бълг.</i>	български	<i>стслав.</i>	старославянски
<i>геол.</i>	геология	<i>сттюрк.</i>	старотюрски
<i>гр.</i>	гръцки	<i>тюрк.</i>	тюркски
<i>ие.</i>	индоевропейски	<i>хидр.</i>	хидрография
<i>ит.</i>	италиански	<i>чеш.</i>	чешки
<i>лат.</i>	латински	<i>хинд.</i>	хинди

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Агаларева 2011: Агаларева, М., Г. Алексиев. Терминологичен речник по геоморфология. Велико Търново.

БАР: Българско-английски речник. Т. 1, 2. София, 1988.

БЕР: Български етимологичен речник. Т. I-. София, 1971–.

БлуЛинк: Мрежа за гражданско действие БлуЛинк. – <<http://www.bluelink.net/>>. Web: 05.12.2013.

Велев 2009: Велев, В. Местните имена в Брезнишко. Велико Търново.

Видоески 1999: Видоески, Б. Географската терминологија во дијалектите на македонскиот јазик. Скопје.

Геров: Геров, Н. Речник на българския език. Т. I-IV. София, 1975–1977.

Даль: Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. Москва, 1978–1980.

Димитрова-Тодорова 1987: Димитрова-Тодорова, Л. Анатомичната лексика в българската географска терминология и в българската топонимия. – Език и литература, XLII/6, София.

Димитрова-Тодорова 1988: Димитрова-Тодорова, Л. Български географски термини и топоними по части от тялото на човека и животните. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 5. Диалектология и ономастика. София.

ЕСУМ: Етимологичний словник української мови. Том I-V. Київ, 1982–2006.

Ефремова: Ефремова, Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка. Т. 1-3. – <<http://www.slovoblog.ru/efremova/>>. Web: 04.08.2013.

Ковачев 2009: Ковачев, Н., Р. Ковачева-Цветанова. Местните имена в Беленско. Велико Търново.

ЛБР: Войнов, М., А. Милев. Латинско-български речник. София, 1990.

Ликовски 2011: Ликовски, Н. Топонимията на Софийско. София.

Михайлова 2008: Михайлова, Д. Местните имена в Ботевградско. София.

Мультитран: Электронный словарь Мультитран. – <<http://www.multitran.ru/c/m.exe?a=1>>. Web: 05.12.2013.

Мурзаев 1984: Мурзаев, Э. М. Словарь народных географических терминов. Москва.

Овсянникова 2010: Овсянникова, В. В. Антропоморфные метафоры в геологическом дискурсе. – Язык и культура, 2010, 1. – <<http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000349304/09/image/09-048.pdf>>. Web: 14.12.2013.

Синьовски 2010: Синьовски, Д., Д. Синьовска. Геотопи Голямото и Малкото було и Пробития камък в каньона на р. Провадийска. – В: Национална конференция с международно участие „ГЕОНАУКИ 2010“. – <http://www.bgd.bg/CONFERENCES/Geonauki_2010/Sbornik/pdf/74_Sinyovskiy_GeoSciences_2010.pdf>. Web: 05.12.2013.

СТРБЕ: Съвременен тълковен речник на българския език. Велико Търново, 1994.

Фасмер: Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. Москва, 1964–1973.

Цанков 2012: Цанков, Ц. Същност и основни закономерности на ерозията. – <<http://www.nauchensviat.eu/2012-03-17-19-53-51/2012-03-17-19-55-01/physical-geography-/2012-06-16-19-57-08/rosion-rosion-forms-deposits.html>>. Web: 16.09.2013.

Чанков 1958: Чанков, Ж. Географски речник на България. София.

Черных: Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 1, 2. Москва, 1999.

De Agostini online: L'Enciclopedia De Agostini online. – <<http://www.sapere.it/sapere/enciclopedia.html>>. Web: 12.08.2013.

DEnt: Dicționarul entopic al limbii române. V. 1, 2. Craiova, 2009, 2010.

DEX: Dicționarul explicativ al limbii române. București, 1998.